

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Руслан СТЕФАНЧУК

завідувач кафедри
цивільно-правових дисциплін
Національної академії прокуратури України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Оксана БЛАЖІВСЬКА

суддя Господарського суду міста Києва,
доцент кафедри інтелектуальної власності
юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
кандидат юридичних наук

УДК 347

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ 1797 РОКУ

Потреба у дослідженні вітчизняної історії держави і права в цілому обумовлена сучасним станом розвитку української державності, створенням нової моделі демократичної та правової держави. Такі процеси потребують не тільки об'єктивного наукового аналізу історико-правового досвіду, дослідження еволюції галузей права на території українських земель, а й вивчення їх закономірностей сьогодні.

Незважаючи на прийняття у 2003 році Цивільного кодексу України, нині стає зрозумілою необхідність гармонізації, уніфікації та систематизації цивільного законодавства України. Ця потреба зумовлена розвитком економічних відносин України, світової науки і техніки у сфері біотехнологій, а також процесами адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

На нашу думку, щоб сформувати методологічно правильну й ефективну основу кодифікаційної діяльності України у сфері цивільних правовідносин, сучасні теоретико-правові дослідження мають ґрунтуватися на глибокому і всебічному аналізі наукової та законодавчої спадщини, зокрема і кодифікаційної діяльності як у нашій країні, так і загалом у світі.

Аналізуючи наукові дослідження, можна дійти висновку, що на сьогодні практично немає напрацювань, у яких послідовно висвітлювався б історико-правовий розвиток цивільного законодавства. Історія наукової та законодавчої думки переважно має побіжний характер і в дисертаційних роботах певною мірою викладається заради того, щоб подробити історичні етапи такого наукового дослідження та викласти це як один із пунктів його новизни. До

того ж поширені випадки аналізу лише тих періодів в історії, коли велика частина українських земель була під пануванням Російської імперії, зі збереженням кліше та штампів, властивих працям російських учених. Проте такий спрощений підхід, безумовно, не сприятиме розвитку української правничої науки, оскільки не враховує національну ідентичність, внаслідок чого втрачається українська історико-правова складова.

Адже з історії української державності відомо: у складі якої б імперії не перебувала Україна, вона майже завжди мала свій особливий правовий статус, що відрізнявся від інших («Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 року), «Зібрання малоросійських прав» (1807 року), «Звід місцевих законів західних губерній» (1837 року) та інші). При цьому не всі періоди української історії досліджено. Саме тому у статті йтиметься про унікальну історичну кодифікацію України – Галицький цивільний кодекс 1797 року* (West Galician Code), який є одним із перших кодифікованих актів у сфері цивільного права не тільки на території України чи Європи, а й світу**, становить особливий інтерес як з наукової точки зору, так і з погляду прикладу нормотворчості.

З'ясовуючи значення цього кодифікованого акта для розвитку цивільного законодавства України, необхідно звернути увагу на історію його створення.

Для Галичини XVIII століття ознаменувалося не лише переходом під владу Австрійської імперії, а й початком проведення перших заходів щодо об'єднання цивільного права на австрійських землях. Пожвавлення роботи з уніфікації цивільного права та напрацювання єдиного кодифікованого акта відбулося в результаті появи у 1749 році в Австрії Верховного Суду.

З метою ліквідації партикуляризму в праві у 1753 році на території тодішньої Австрії Марією-Терезою було організовано законодавчу комісію під керівництвом професора права Аццоне. Результатом проведеної нею роботи стало створення Кодексу Марії-Терезії (Codex Theresianus), яким було охоплено право кожної провінції Австрійської імперії. В основу цього нормативного акта покладено римське право та Магдебурзьке право міст. Законодавча комісія 1766 року представила підготовлений нею проект цивільного кодексу на затвердження імператриці Марії-Терезії.

Однак проект у такій редакції не затвердили через великий обсяг (8 томів) та архаїчність окремих положень. Ще один його недолік – прив'язка до римського права. Аби мати змогу користуватися Кодексом Марії-Терезії, необхідно було досконало знати норми римського права, а таких фахівців на той час серед суддів було обмаль.

Тому робота над цивільним кодексом тривала і особливо пожвавилася в остан-

*Вперше Галицький цивільний кодекс за період незалежності України був опублікований латиною у виданні: Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: в 2 т. / уклад.: Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. / за ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. – К.: Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.; Т. 2. – 1240 с. Водночас група ентузіастів-меценатів, які вболівають за відродження правдивої історії цивільного права України, за власний кошт організувала переклад та видання Галицького цивільного кодексу (див.: Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. (Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII / пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут; Одесса, 2013. – 536 с.)).

**На нашу думку, це друга кодифікація цивільного законодавства у світі, що поступається лише Баварському цивільному кодексу Максиміліана (Codex Maximilianus bavaricus civilis, 1756 р.). Усі інші кодифікації, які передували Галицькому цивільному кодексу, в той час були або не повністю цивільними кодифікаціями (наприклад, Кодекс Йосифа (Josephinian Code, 1787 р.), Загальний національний закон Пруської держави (General National Law for the Prussian States, 1792 р.), який включав і конституційне, і кримінальне право), або існували на рівні проектів (наприклад, Кодекс Марії-Терезії (Codex Theresianus, 1766 р.). Хоча існують версії вчених, які визнають першість Галицького цивільного кодексу серед європейських цивільних кодифікацій (див.: Браунедер В. Гражданский кодекс Галиции – первая кодификация частного права в Европе // Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. (Codex civilis pro Galicia Orientali anni MDCCXCVII / пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут; Одесса, 2013. – С. 9–28.)).

ній чверті XVIII ст. У 1772 році імператриця створює нову комісію з метою переробки незатвердженого проекту цивільного кодексу та створення законодавчого акта, який, відображаючи реальні права та обов'язки, сприяв би роботі суддів у справлянні правосуддя і не перетворював би кодифікований акт у підручник з права. Основне завдання цієї комісії полягало у вилученні визначень понять і термінів, класифікацій, а також пояснень тих чи інших правових явищ, окремих казусів з тим, щоб кодекс став максимально стислим, ґрунтувався на розумінні природної справедливості та людяності (саме про добро, справедливість і людяність йдеться у Розділі I Частини I Кодексу, в якому зазначено: чим би не було добро і справедливість, право є те, що містить та породжує добро і справедливість, а також надає загальне благо).

Зважаючи на те, що робота над вказаним проектом тривала доволі повільно, продовжилася вона уже за часів правління Йосипа II, який вніс свої зауваження і вимагав доповнити Кодекс розділами про права подружжя, відносини між батьками та дітьми, про право опіки, що надалі стали III, VI і V главами Галицького цивільного кодексу 1797 року. Такі доповнення Йосипа II мали надзвичайно важливе значення для розвитку суспільства, держави і права та називалися патентами. Згодом такі патенти Йосип II видав також з питань толерантності, релігії та оподаткування [1].

Перша частина Кодексу (особисте право) була санкціонована імператором Йосипом II патентом від 1 листопада 1786 року і мала назву Йосифінської книги законів [2] та охоплювала норми про права підданих, сімейне й опікунське право. Визначено було у ній і особливості права власності, права діличної (поміщицької) оренди, діличні поземки, які, по суті, стосувалися підданства і, відповідно, втратили практичне значення зі скасуванням панщини.

Водночас норми, які містилися у зазначеній Книзі та стосувалися права власності на водні об'єкти (особливо нагальним було питання про право власності

на сплавні річки і острови, створювані на таких річках), зумовили видання нового державного закону про води від 30 травня 1869 року і крайового закону для Галичини від 14 березня 1875 року.

Наступник Йосифа II Леопольд II створив нову кодифікаційну комісію під керівництвом професора барона Мартіні і доручив йому укласти нову книгу законів із урахуванням внесених ним поправок. Першу частину цієї книги було завершено в 1794 році, другу – 1795 року, третю – у 1796 році. Створений новий кодекс (Галицька книга законів) патентом від 13 лютого 1797 року набрав чинності у Західній Галичині, а патентом від 8 вересня того ж року – і в Східній Галичині. Кодекс зберіг низку чинних у Галичині звичаїв. На вказаній території припинило дію старе польське феодальне право, а власне Кодекс став базою для подальшого вдосконалення цивільного законодавства. Оскільки норми Галицької книги законів не давали вичерпних відповідей з приводу всіх аспектів правового розвитку, комісія зовнішньої канцелярії на чолі з Цайлером внесла зміни, що впливали з особливостей краю, і 1808 року подала на підпис імператору новий проект законодавчого акта. Проте лише 1 червня 1811 року, після чергового доопрацювання, цивільний кодекс для всієї Австрії був затверджений цісарським патентом і з 1 січня 1812 року введений у дію під назвою «Загальне цивільне уложення для спадкових земель Австрійської монархії»*.

Загалом цей Кодекс було створено на основі праць Мартіні та укладено в традиціях просвіти і природного права. Що ж до стилю викладу і переконливості, то в ньому враховано кращі класичні напрацювання у вказаній сфері [3]. Необхідно також зазначити, що у змісті Кодексу

*На сьогодні вже існують декілька видань цього Кодексу (див.: Всеобщий гражданский кодекс Австрии (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch) / перевод с нем. С.С. Маслов. – М.: Инфотропик, 2011. – 272 с.; Общее гражданское уложение Австрийской Республики / под ред. Л. Шарингера и Л. Шпехта; перевод с нем.: Д. Бродская-Карир, Н. Знаменская, Е. Карнхольц, Ю. Кулешова, К. Траунмюллер, Ю. Ушкова. – М.: Статут, 2013. – 584 с.).

містилося достатньо багато запозичень із рецепційованого римського права.

Структура Кодексу відповідала тогочасній класичній інституціональній схемі побудови кодифікованих актів, властивій традиції римського права. Джерелами його ставали Пандектне право, Пруське земське уложення 1794 року, провінційне право окремих австрійських країв, Статут Малої Польщі. У цілому ж Галицький цивільний кодекс складається із трьох основних частин, які умовно можна найменувати таким чином: Особисте право, Речове право; Зобов'язальне право.

У першій частині містяться положення «Про право і закон», «Про права осіб», «Про права шлюбу», «Про права батьків та дітей», «Про опіку та піклування», «Про права осіб, які є господарями, або домочадцями, або слугами». Найявністю цього розділу та його пріоритетність з-поміж інших вказує на те, що відповідно до української історичної mentalності на першому місці в системі власних цінностей і пріоритетів – особа, її сімейні, родинні й інші духовні преференції. Це свідчить про невідповідність появи у чинному Цивільному кодексі України унікальних для світових кодифікацій глав щодо особистих немайнових прав.

Друга частина Галицького цивільного кодексу регламентує переважно питання статички майна, його закріпленості за конкретною особою. У ній містяться положення «Про розподіл та властивості речей», «Про володіння», «Про право власності», «Про набуття власності шляхом захоплення», «Про набуття власності шляхом придбання», «Про набуття власності шляхом передачі». При цьому в Кодексі йдеться також і про деякі інші речові права у таких розділах, як: «Про розділене право власності»; «Про право застави»; «Про сервітути»; «Про спільну власність та інші спільні речові права на речі». У Галицькому цивільному кодексі наявні також норми спадкового права – перехід права власності від померлого до спадкоємців.

У третій його частині містяться положення переважно щодо договірних конструкцій, які були найбільш важливими

та часто вживаними на той час. Зокрема, це стосувалось глав: «Про договори взагалі», «Про дарування», «Про позику та позичку», «Про доручення та зберігання», «Про міну», «Про купівлю-продаж», «Про найм», «Про контракт процентного займу та найму робіт та послуг», «Про товариство», «Про договір подружжя», «Про алеаторні договори або ті, що залежать від випадку або непередбаченої події», «Про презюмовані контракти» тощо. У досить повному обсязі розкрито й питання деліктних зобов'язань у Главі «Про зобов'язання на підставі вини». Решта положень охоплюють питання забезпечення виконання зобов'язань та їх динаміки: «Через яких осіб та на які приналежності речі набувають права та обов'язки», «Про забезпечення прав та обов'язків», «Про зміну прав та обов'язків», «Про способи припинення прав та обов'язків», «Про набувальну давність та прескрипції», «Про відновлення до початкового стану».

Однак найбільш важливим і таким, що вражає прогресивність, логікою та структурованістю, є зміст положень Кодексу. Надзвичайно прогресивним на сьогодні вважається положення ЦК України, яке викладене у ст. 6 і стосується співвідношення актів цивільного законодавства та договору. Водночас слід зауважити, що у ст. 3 Галицького цивільного кодексу міститься подібне положення: «... правило розуміється у двох сенсах, або це правила, які визначають те, що є правом, або ж вільна можливість дій кожної людини, коли вона свої дії та обов'язки визначає відповідно до цього правила».

У свою чергу, положення ст. 4 Галицького цивільного кодексу, відповідно до якої визнається розподіл прав на природні та соціальні, також на сьогодні відображено у поділі особистих немайнових прав на ті, що забезпечують природне існування та соціальне буття.

Важливими вбачаються і загальнометодологічні положення щодо дії Галицького цивільного кодексу. Насамперед необхідно зазначити: у цьому кодифікованому акті було проголошено, що він фактично являє собою уніфікацію усіх приватно-

правових законів для громадян (ст. 9), які вступають в силу після оприлюднення (ст. 10) та є обов'язковими для застосування, а незнання законів – це не підстава для їх незастосування (ст. 11). Також у Галицькому цивільному кодексі містяться положення щодо дії закону в часі (ст. 12), за колом осіб (статті 13–16) тощо. Особливу увагу слід звернути на заборону зворотної сили закону, що згідно з положеннями Галицького цивільного кодексу не вступає у суперечку із сутністю цивільних відносин відповідальності, як це має місце в сучасному ЦК України [4].

Доволі інноваційною як для того часу є норма про застосування звичаю. Так, у ст. 22 зазначено: «Суддя не повинен обходити увагою встановлений місцевий звичай та загальноприйнятий досвід тлумачення закону, проте відмінити закон чи встановлювати новий він не може».

У Галицькому цивільному кодексі визначено загальну цивільну правоздатність, позастанову рівність осіб у приватному праві. Рабство і особиста залежність не допускалися. Зазначалось, що взаємовідносини між селянами і поміщиками можуть виникати винятково щодо їх майнових прав на землю. Також відповідно до кодифікованого акта встановлювалася рівність незалежно від віросповідання, а для багатонаціональної імперії це було дуже важливо і на той час прогресивно. Правоздатність належала всім громадянам від народження і купувалася разом із громадянством. Передбачалися випадки позбавлення громадянства, наприклад, при укладенні шлюбу жінок з іноземцями. Згідно з положеннями Галицького цивільного кодексу визнавалася і повна цивільна правоздатність жінок. Уперше було встановлено рівні права для іноземців у сфері приватного права, що не було передбачено навіть Цивільним кодексом Наполеона 1804 року. Іноземці могли отримати громадянство, якщо протягом десяти років вони постійно проживали на території монархії. Правоздатність набували також і юридичні особи (різні суспільства і громади).

За традицією римського права від імені громад, товариств представниками

юридичної особи виступали керуючі, які призначалися більшістю і визнавалися власниками майна громад. Під правом власності розуміли здатність володіти річчю не інакше як за власним бажанням та можливість заборони іншим особам впливати на це володіння. Разом із загальновідомими підставами виникнення зобов'язань (порушення умов договорів, делікти) вперше з'являється таке поняття, як квазиделікти, тобто заподіяння шкоди, відповідальність за яку покладалася на осіб з особливим становищем (у сучасному розумінні – третіх осіб), наприклад, на власника готелю чи трактиру за крадіжку речей постояльця.

У радянській правовій літературі свого часу було зроблено спробу надати характеристику права власності на основі цивільних кодексів окремих країн епохи промислового капіталізму. Так, відомий радянський цивіліст професор А.В. Венедиктов визначив пруське і австрійське законодавство як буржуазне, але таке, що віддає певну данину феодальним відносинам [5]. Однак, звертаючи увагу на досить докладне визначення повноважень власників у зазначених кодексах порівняно з Цивільним кодексом Наполеона 1804 року, вчений вважав: однією з причин такого бажання їх укладачів було надати вичерпну характеристику повній власності як буржуазній власності, що на противагу феодальній розділеній власності перемагає, зберігає низку сильних позицій у Пруссії та Австрії і потребує відповідного нормування в самому Цивільному уложенні [5]. Водночас із наведеною позицією автора складно погодитися, оскільки саме Галицький цивільний кодекс є тим нормативним актом, у якому закріплено перемогу буржуазії над феодальними відносинами, а також прогресивно та модерно на той час викладено особливості права власності в цілому, з акцентуванням уваги на дворянському праві власності. Цей Кодекс став результатом своєрідного компромісу між феодальним і буржуазним правом.

На особливу увагу заслуговують також питання договірної права, викладені у цьому кодифікованому акті. Зокрема, в ча-

стині III Галицького цивільного кодексу містяться норми загальних положень про договори та спеціальні норми про окремі їх види. Причому, на нашу думку, запропонована послідовність викладу договорів обумовлена поширеністю і застосованістю тих чи інших договірних форм у той час (дарування, позика, міна, купівля-продаж тощо).

Австрійський цивільний кодекс 1811 року – наступник Галицького цивільного кодексу, діяв з деякими змінами на території Галичини після її включення до складу буржуазно-поміщицької Польщі за Ризьким мирним договором 1921 року. Разом із тим в середині XIX ст. у зв'язку із застарілістю його норм 1904 року було створено комісію під головуванням відомого австрійського юриста, професора І. Унгера для перегляду положень цього кодексу. Робота з усунення прогалин у законодавстві тривала повільно і тільки в роки війни у порядку надзвичайних урядових актів (новел) від 12 жовтня 1914 року, 22 липня 1915 року і 19 березня 1916 року, що, зокрема, стосувалися певного розширення прав жінок і позашлюбних дітей, подальшого розвитку зобов'язального права, було змінено окремі положення Кодексу, який продовжував діяти до 1933 року. У цьому році було затверджено великий за своїм обсягом польський кодекс зобов'язань, відповідно до якого припинилась дія положень значної частини Австрійського цивільного кодексу. Отже, досконалий за своєю природою досліджуваний у цій статті Галицький цивільний кодекс про-

довжував діяти з відповідними змінами і після розпаду Австро-Угорської монархії в 1918 році. Значна частина його норм вдосконалена і рецесійована в законодавстві Сербії, Словенії та Румунії. У Республіці Австрія цей Кодекс, після внесення до нього змін і доповнень, чинний і на сьогодні.

Якщо звернути увагу на зміст положень Галицького цивільного кодексу, то з упевненістю можна констатувати: він містить величезну кількість норм у сферах зобов'язального права, відносин подружжя, спадкування, дослідження яких буде корисним і сучасним цивілістам у розрізі проведених наукових досліджень, і в аспекті вдосконалення вітчизняного законодавства, оскільки важливими є не лише закріплення тих чи інших норм у законодавчому акті, а й історична традиція та історичні причини такого закріплення і, відповідно, наслідків, що виникнуть у зв'язку із цим.

Однак, незважаючи на пріоритетність Галицького цивільного кодексу серед світових кодифікацій цивільного законодавства, про нього практично не йдеться у підручниках з цивілістики і вкрай не часто навіть у ґрунтовних наукових дослідженнях на нього містяться посилання. Вважаємо, такий підхід не правильний. Відтак, сподіваємося, що після виходу друком перекладу Галицького цивільного кодексу 1797 року його вивчення, як і інших вітчизняних правових традицій у сфері приватного права та нормопроекування, стане новим етапом розвитку світової науки цивілістики.

Список використаних джерел:

1. *Balaban M. Dzieje Żydów w Galicji w Rzeczypospolitej krakowskiej, 1772–1868 / M. Balaban. – Lwów, 1914. – S. 47.*
2. *Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування / В.С. Кульчицький // Проблеми правознавства. – 1971. – Вип. 19. – С. 42.*
3. *Ткач А.П. Кодифікація дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. – С. 64.*
4. *Стефанчук Р.О. Сучасні проблеми приватного права (до 10-ї річниці прийняття Цивільного кодексу України) / Р.О. Стефанчук // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 94–105.*
5. *Государственная социалистическая собственность / Венедиктов А.В.; отв. ред. Райхер В.К. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 45.*

Руслан СТЕФАНЧУК,
Оксана БЛАЖІВСЬКА

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ 1797 РОКУ

Розглядаються питання, пов'язані зі створенням Галицького цивільного кодексу 1797 року. Доводиться, що Галицький цивільний кодекс – це одна із перших кодифікацій цивільного законодавства у світі. Аналізуються історико-правові передумови створення цього кодифікованого акта. Досліджується його структура та зміст окремих статей. Здійснюється порівняння положень Галицького цивільного кодексу 1797 року з окремими сучасними цивільно-правовими нормами.

Ключові слова: Галицький цивільний кодекс 1797 року; Кодекс Марії-Терезії; Австрійське цивільне уложення; історія цивільного права.

Руслан СТЕФАНЧУК,
Оксана БЛАЖИВСКАЯ

ІСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЗДАНИЯ ГАЛИЦКОГО ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА 1797 ГОДА

Рассматриваются вопросы, связанные с созданием Галицкого гражданского кодекса 1797 года. Доказано, что Галицкий гражданский кодекс – это одна из первых кодификаций гражданского законодательства в мире. Анализируются историко-правовые предпосылки создания этого кодифицированного акта. Исследуется его структура и содержание отдельных статей. Осуществляется сравнение положений Галицкого гражданского кодекса с некоторыми современными гражданско-правовыми нормами.

Ключевые слова: Галицкий гражданский кодекс 1797 года; Кодекс Марии-Терезии; Австрийское гражданское уложение; история гражданского права.

Ruslan STEFANCHUK,
Oksana BLAZHIVSKA

HISTORICAL ASPECTS OF GALICIAN CIVIL CODE OF 1797 CREATION

The article discusses issues related to the creation of Galician Civil Code in 1797. It is shown that the Galician civil code – Is one of the first codification of civil law in the world. Analyzes the historical and legal background creating Galician Civil Code. We study its structure and content of individual articles. The comparison of the provisions of the Civil Code of Galician with modern civil law.

Keywords: Galician Civil Code 1797; Code of Maria-Theresa; the Austrian civil law code; the history of civil law.

